SOCIOLOGIJOS VAIDMUO KONSTITUCINĖJE TEISĖJE

Darijus Beinoravičius
Mykolo Romerio universiteto Teisės mokykla
E. paštas dabein@mruni.eu

Santrauka. Bandant konstruoti konstitucinės teisės sociologiją dažnai susiduriame su abejonėmis ir sunkumais. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad toks klausimas yra akivaizdus ir jį diktuoja pats sociumas. Teisės sociologija teisę analizuoja iš socialinių mokslų pozicijos. Kad ir kokia būtų pasitelkta – plačioji ar siauroji – teisinių reiškinių samprata, galiausiai susiduriama su dilema: ar pasirenkama plėtoti „instrumentinį" teisės sociologijos vaidmenį teisėje, kai dėl teisės sociologijos tobulinama teisė ir padedama teisiniam reguliavimui, ar teisės sociologijai patikima teisė kaip teisės mokslo tyrimo objektas. Norint atsakyti į šį klausimą neišvengiamai susiduria dvi mokslo disciplinos – bendroji sociologija ir teisės teorija. Šiame disciplinų diskurse neišvengiamai tenka pripažinti paradigmą, kad teisinis reiškinys negali būti atsietas nuo apskritai socialinės ir politinės dimensijos, kurios genezė ir socialinis poveikis rodo glaudžią tiriančiųjų ir tiriamųjų sąveiką, kurioje surasti bendrą vardiklį tarp individų, jų grupių ir institucijų yra šio tarpdalykinio tyrimo tikslas. Kita vertus, tokia užduotis tampa iššūkiu, kai ji perkeliama teisės šakoms, kurios iš dalies teisės sistemoje yra autonomiškos, todėl vienijančiu veiksniu tarp teisės šakų teisės sistemoje ir ypatingas vaidmuo tenka konstitucinei teisei. Straipsnyje analizuojamas ir pagrindžiamas teorinis ir praktinis sociologijos ir konstitucinės teisės santykis ir jo kliūtys.

Reikšminiai žodžiai: teisė, sociologija, teisės sociologija, konstitucinė teisė, konstitucinės teisės sociologija.

Įvadas

Teisės sociologijos ir konstitucinės teisės santykyje pirmiausia sunkumų kyla jau pačioje konstitucinės teisės sampratoje: konstitucinė teisė suprantama kaip ypatingos aukščiausios galios teisinės tvarkos taisyklės, taip pat ir kaip disciplina,

kuri tas taisykles tyrinėja: tenka vertinti pozityviosios konstitucinės teisės ir konstitucinės teisės mokslo asimiliaciją. Be to, konstitucinės teisės sociologija savo žvilgsnį nukreipia ir į politinių reiškinių analizę. Konstitucinės teisės sociologija tyrinėja konstitucinės teisės sąveiką su visuomene, konstitucinių normų veiksmingumą. Jei konstitucinė teisė savo jurisprudencijoje stengiasi išgryninti tik teisinius argumentus, tai konstitucinės teisės sociologija savo tyrimų objektą praplečia – į tyrimų lauką patenka ne tik globalūs politinio režimo, bet ir apskritai politinių procesų klausimai. Itin aktuali tampa konstitucinės teisės sociologijos ir politinės sociologijos atribojimo problema.

Konstitucinė teisė yra kažkas tokio, kas yra be išimties „autonomiška". Autonomiška, nes bet kokios nuorodos į kažką esančio šalia sukelia griežtą doktrininį pasipriešinimą ir sugrįžimą tik į „konstitucinį diskursą". Negalima nepastebėti, kad, tarkim, prancūzų dėstomos disciplinos pavadinimas yra ne „Konstitucinė teisė", o „Politiniai institutai ir konstitucinė teisė" arba „Viešoji teisė ir politiniai institutai". Ir kodėl storiausi moksliniai veikalai, nauji ir seni, gretina konstitucinę teisę ir politiką, pvz., konstituciniai ir politiniai tekstai arba politinės institucijos ir konstitucinė teisė (pranc. *Institutions politiques et droit constitutionnel*).

Konstitucinės justicijos institucijos, atskleisdamos konstitucijos nuostatų turinį, remiasi tik konstitucija. Šitaip suvokiamas konstitucijos viršenybės principo užtikrinimas. Konstitucija aiškinama „pati iš savęs", o mokslinė doktrina ir interpretacinė sistema vengia politinių argumentų. Politikos mokslai, jų turima pasaulio pažinimo metodologija ir pažinimo objektas iš esmės sutampa su konstitucinės teisės problematika. Ši aplinkybė leidžia paaiškinti tikrovę, kad kai kurių valstybių mokslinėse doktrinose konstitucinės teisės ir politikos mokslai turi ne tik bendrą pažinimo kryptį, bet ir demonstratyviai neneigia kaip nereikšmingos viena kitos argumentacijos.

Konstitucinės teisės specifika į „grynąją" teisę verčia žiūrėti plačiau. Vis daugiau plėtojamas konstitucinės kontrolės mechanizmas Konstituciją kaip politinio režimo idėją pavertė jau privaloma sankcionuota taisyklių sistema[1]. Toks Konstitucijos „juridizavimas", daugiausia padedant konstitucinei jurisprudencijai, konstitucinei teisei apibrėždamas tik konstitucinių normų analizę, atribojo ją nuo politinės dimensijos, taip pat atitolino ir nuo konstitucinės teisės sociologijos, nors atrodė, kad šių disciplinų ryšys buvo labai artimas.

1 Louis Favoreu, „Le droit constitutionnel, droit de la Constitution et constitution du droit", *RFDC* Nr. 1 (1990): 71.

Jei konstitucinė jurisprudencija atribojo sociologiją nuo konstitucinės teisės normų, tai konstitucinės teisės mokslas konstitucinės tikrovės analizei pasitelkė sociologinį metodą[2]. Teisės mokslas negalėjo apsiriboti tik Hanso Kelzeno nurodyta „grynąja" teise, analizuojant tik priimtas teisės normas, nes teisininkai negalėjo būti socialinių ir politinių procesų nuošalyje, ne tik teisės kūrimo, bet ir jos taikymo ir aiškinimo procesuose. Pasak Leo Strausso, „atmetus prigimtinę teisę, pragaištingi padariniai neišvengiami"[3]. V. Šlapkauskas pažymi, kad „nenutrūkstamai ir greitai vykstančių socialinių pokyčių kontekste įstatymų leidėjas turi ribotas galimybes vien juridinės technikos pagrindu leisti veiksmingus įstatymus [...], todėl Vakarų teisės tradicijos šalyse plėtojama institucionalizuota sociologinė pagalba"[4]. Plėtojant teisės sociologiją sunku buvo apsiriboti tik teisės formalizmu, taip ignoruojant daug didesnį „krūvį", kurį turi teisės norma: teisės normos turinys vertė mąstyti ir apie vertybes, jų legitimumą. Visų pirma, konstitucinės teisės, kaip teisės visumą reprezentuojančios teisės, plėtojimasis negalėjo atsiriboti nuo socialinių ir politinių procesų. Konstitucinės teisės sociologijai daugiausia nusipelnė Prancūzijos teisės mokslininkai, iš kurių pradininkas buvo Jeanas Carbonnier, apskritai padėjęs pamatus teisės sociologijai. Teisės sociologijos ir konstitucinės teisės santykio paiešką plėtojo garsus konstitucionalistas Louisas Favoreu. Prie šių mokslininkų minčių plėtotės nemažai prisidėjo ir Jacques'as Chevallier. Minėti autoriai savo darbuose teigė, kad šiuolaikinis teisės mokslas nuo vidinės tvarkos analizės, kai analizuojama teisė tokia, kokia ji yra, pereina prie teisės „išorinės" analizės, t. y. siekiama nuodugniau pažinti teisinį reiškinį jau platesniame kontekste, tačiau tokia nauja realija, naujas požiūris nereiškia, kad konstitucinės teisės sociologija pradeda sutapti su politiniais mokslais, nes konstitucinės teisės sociologija apsiriboja normatyvinio teisės turinio analize, o politikos mokslai gilinasi į valdžios reiškinį[5].

V. Šlapkausko manymu, visuomeniniai santykiai, visuomeninių subjektų veiksena visada yra persmelkta vienokių ar kitokių teisinių idėjų, todėl teisės kūrimo, taip pat ir jos konstitucingumo vertinimo metodologiniu išeities tašku galima laikyti ir

2 Jacques Chevallier, „Pour une sociologie du droit constitutionnel", iš *L'architecture du droit. Mélanges en l'honneur de Michel Troper* (Paris: Economica, 2006), 283.

3 Leo Strauss, *Prigimtinė teisė ir istorija* (Vilnius: Tyto alba, 2017), 16.

4 Vytautas Šlapkauskas, „Sociologinė pagalba šiuolaikinės visuomenės teisėkūros subjektui", iš *Teoriniai teisėkūros pagrindai ir problemos,* Darijus Beinoravičius (Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012), 144.

5 Chevallier, *supra note*, 2: 293.

sociologinę teisės sampratą[6]. Vadinasi, yra būtina žinoti gyvus socialinius procesus, tą apatinį judėjimą, kuris nuolat vyksta teisės normų pamatuose, kuris kuria teisės nuostatus, keičia juos ar ardo arba kartais sprogdina, būdamas ir pats teisės veikiamas, deformuojamas ar tvarkomas. Pasak M. Römerio, teisininkas, kuris savo studijomis niekada ir visiškai nėra išėjęs iš teisės mokslų ribų į socialinę ar sociologinę sritį, kuris teisės nuostatus studijavo tiktai dogmatiškai ir kuriam visuomenė sudaro tokią pat paslaptį, kaip chemija ar botanika, toks teisininkas, grynas formalistas, socialinei teisės funkcijai didelės naudos neduos; dar daugiau, be visuomenės reiškinių pakankamo supratimo apskritai negalima detaliai ir visapusiškai bandyti suvokti teisės fenomeną[7]. Kad įstatymas būtų veiksmingas, įstatymų leidėjas, ketindamas įgyvendinti būtiną, tačiau nepopuliarią reformą, visuomenę supažindina su reforma, įtikina, kad ji naudinga ir būtina. Pasak J. Carbonnier, juridinis ir politinis įstatymų leidėjas „įtikina" dalį politikų, nepritariančių reformai, be to, įstatymo leidėjo teisumą paaiškina piliečiams, būsimiems šio įstatymo vykdytojams[8].

Ne visada teisės sociologija turi tiesioginį poveikį veikiančiai teisei, tačiau dažnai ji veikia netiesiogiai, „nematomai", pagreitindama arba, atvirkščiai, sulėtindama numatytas reformas. Teisės sociologija pati savaime nėra įstatymų leidyba, bet ji įstatymų leidėjui ir konstitucingumo kontrolės institucijai padeda socialinius interesus perkelti iš gyvenimo į įstatymus, padeda įstatyme įtvirtinti skirtingų socialinių grupių kompromisą, prognozuoja, kaip įstatymai veiks. Taip įstatymai tampa efektyvesni ir tobulesni, labiau atitinka konstituciją. Kad socialinis kompromisas būtų ne tik teorinis, bet ir praktiškai socialinį elgesį normuojantis principas, patys piliečiai taip pat aktyviai turi dalyvauti politiniuose procesuose, ginti savo teises.

Įstatymų leidėjo valią lemia įvairūs interesai, kuriems atstovauja politinės partijos, sindikatai, vartotojai, bažnyčia, žiniasklaida ir kt. Rengiant teisės akto tekstą, dažnai reikia derinti skirtingus arba prieštaraujančius interesus. Tikslinga būtų sukurti instituciją, kuri atliktų tokių interesų tyrimus ir analizę. Tokia pat analizė galėtų būti atliekama siekiant ištirti, ar dažnai ir kaip įstatymai ir kiti teisės aktai yra taikomi.

Dar Ch. Montesquieu teigė, kad įstatymų leidėjas privalo sekti tautos dvasia, nes „geriausiai darome tai, ką pasirenkame laisvai, kas išplaukia iš mūsų valios". Vien įstatymų žinojimas negarantuoja, kad jų bus laikomasi. Piliečiai dar turi

6 Vytautas *Šlapkauskas, „Socialinės deviacijos intensyvėjimas", Jurisprudencija* 19, 11 (2001): 44–54.

7 Mykolas Römeris, *Valstybė, T. I.* (Vilnius, 1995), 285–287.

8 Jean Carbonnier, „Il y a plus d`une definition dans la maison du droit", *Droits, Revue francaise de theorie juridique* No 11 – Definir le droit, (1990): 6.

įstatymą valingai gerbti. Paprastai piliečiai paklūsta įstatymo reikalavimams, jei teisės norma yra darniai susijusi su socialiniu kontekstu. Jei pripažįstame interesų įvairovę ir jos teisėtumą, tai tą įvairovę išreiškianti teisė negali įgyti kitokio pobūdžio, tik konvencinį, kompromisinį.

Teisės sociologija atlieka išorinio gyvenimo stebėjimo funkciją ir per įstatymų leidybą socialinis kompromisas perkeliamas į įstatymus. Socialinio kompromiso perkėlimą į įstatymus, vadovaujantis stebimais visuomenės poreikiais, būtų galima pavadinti teisinio įstatymo išoriniu kriterijumi. Išorinis kriterijus lemia įstatymų turinį. Ne mažiau svarbus ir su išoriniu kriterijumi glaudžiai susijęs socialinio kompromiso įtvirtinimo teisiniame įstatyme vidinis kriterijus. Vidinį kriterijų lemia sukurtos elgesio taisyklės logika ir racionalumas – juridinė technika, jos keliami reikalavimai įstatymų formai.

Socialinio kompromiso teisiniame įstatyme vidinis kriterijus parodo, kad teisinis įstatymas yra ne tik teisingas, ne tik teisėtas, bet ir protingas, nes tik racionalus įstatymas yra visiems suprantamas ir efektyvus. Teisėtumo, teisingumo ir socialinio kompromiso principai garantuoja juridinį racionalumą ir politikos struktūrą. Politikos racionalumas (teisininkai tai vadina juridiniu racionalumu) yra socialinės tvarkos garantas. Kad būtų pasiektas juridinis racionalumas, nepakanka teisei skirti tik techninį vaidmenį.

Konstitucinės teisės sociologija remiasi prielaida, kad konstituciniai reiškiniai negali būti atskirti nuo socialinių ir politinių procesų. Straipsnio tyrimo objekto specifiką apibrėžia iš vienos pusės pati Konstitucija, kuri atsiranda kaip konstatuojantis, svarbiausias teises ir vertybes ginantis aktas ir kaip valdžios veikimo bei sutikimo rezultatas. Kita vertus, konstitucijos veikimas objektyvizuojamas tik tada, kai konstitucinės teisės yra realiai ginamos. Straipsnio tikslas – išanalizuoti konstitucinės teisės ir teisės sociologijos santykį. Konstitucinės teisės sociologija susiduria su svarbiausiais trimis aspektais, kurie šiame straipsnyje aptariami: (1) konstitucinių normų sociologija; (2) konstitucinių subjektų sociologija ir (3) konstitucinės praktikos sociologija. Šie aspektai straipsnyje analizuojami filosofiniu, lyginamuoju, dogmatiniu ir sisteminiu metodais.

1. Konstitucinių normų sociologija

Politikos mokslai, jų turima pasaulio pažinimo metodologija ir pažinimo objektas iš esmės sutampa su konstitucinės teisės problematika. Ši aplinkybė leidžia paaiškinti tikrovę, kad kai kurių valstybių mokslinėse doktrinose konstitucinės

teisės ir politikos mokslai turi ne tik bendrą pažinimo kryptį, bet ir demonstratyviai neneigia kaip nereikšmingos viena kitos argumentacijos[9]. G. Mesonio teigimu, „deklaratyvus konstitucinės teisės ir politikos mokslų atskyrimas nuolat kontrastuoja su tikrove, kuri rodo, kad politiniai procesai yra ne tik konstitucinių teisinių santykių ir jų turinio pažinimo ir suvokimo šaltinis, bet ir visų konstitucinių subjektų veikla tėra bendrojo valstybės reikalų – politinio – proceso dalis“. Tačiau šiame procese kalbant apie konstitucinės teisės sociologiją, svarbu politiniuose procesuose išskirti tai, kas būdinga sociologijai ir kas atitinka konstitucines sąlygas. Šias sąlygas galima įžvelgti konstitucijos genezėje ir vis plėtojamoje konstitucijos sampratoje.

Konstitucijos sampratą plėtojant nuo aukščiausios galios formaliai apibrėžtų normų akto link ne tik formalizuoto teksto, itin pasitarnavo anglosaksiškoji konstitucionalizmo patirtis, kai „nerašytinės“ konstitucijos samprata apėmė ir paprotinę teisę, nes „paprotinė konstitucija“ yra natūraliai prigimtinė ir tiesiogiai atsiranda iš sociumo valios ir pritarimo[10]. Kontinente materialinei konstitucijai sugrąžinti socialinį ir politinį aspektą, taip pat pradėti modernaus konstitucionalizmo etapą padėjo būtent sociologinis žvilgsnis, pirmiausia peržvelgiant konstitucijos atsiradimo ir konstitucinių normų kūrimo sąlygas[11].

Sociologinis žvilgsnis į konstituciją jos genezėje pastebi, kad, be viso veiksnių ir sąlygų komplekso, konstitucija visų pirma yra politinės ir socialinės kovos rezultatas. Jei nebūtų sociologinio požiūrio, konstitucija tiesiog ir liktų valstybės valdžios įtvirtintų taisyklių kaip politinių sprendimų visuma. Tačiau sociologinis konstitucijos „matymas“ kelia klausimus apie tautos suvereniteto vaidmenį ir demokratines procedūras, kurios būtent suteikia galimybių ne tik valdžiai, bet ir sociumui kurti konstituciją, akcentuojant, kad konstitucinė raidė, tekstas negali būti atsietas nuo to konteksto, kuriame jis atsirado. Esant tokiai paradigmai, konstitucija yra politikos ir sociumo kompromiso derybos[12].

Tačiau konstitucija nėra tik politikos ir sociumo santykio rezultatas, nes jokia konstitucija neveiktų be institucinio instrumento. Skirtingose šalyse susiformuoja saviti konstitucinės kontrolės modeliai, kurie po truputį ima panašėti, nes galima pastebėti konstitucinės teisės internalizavimo, kitaip tariant, tarptautinimo apraiškas, kurios stiprėja, kai dalinamasi gerąja patirtimi, tačiau tokios „dalybos“

9 Gediminas Mesonis, „Konstitucija ir politika: menas po skyrybų būti kartu“, *Logos* 110 (2022): 47.

10 Denis Baranger, „Le droit constitutionnel“, *PUF, Coll. Que sais-je?* Nr. 3634 (2002): 13.

11 Louis Favoreu et al., *Droit constitutionnel*, 1 ed. (Dalloz, Precis, 1998), 68.

12 Chevallier, *supra note*, 2: 287.

perduoda ir tam tikrą vertybių sistemą, kuri vyrauja lokaliame sociume, iš kurios tos vertybės „eksportuojamos“, todėl perduota vertybių sistema sunkiai adaptuojasi naujoje jau kitoje, skirtingoje socialinėje tikrovėje.

Konstitucinis formalizmas, nors ir remdamasis normų hierarchija ir disponuodamas aukščiausia konstitucinių normų galia, neišvengiamai turi ir savo ribas, nes formalizmas nepasiduoda konstitucinės teisės interpretavimui, jo būtinam plastiškumui. Konstitucinių vertybių apsaugą perkeliant ir į teisės šakas, konstitucingumo raidai vis labiau stiprinant klasikinius konstitucijos viršenybės sklaidos pagrindus, ji neišvengiamai susidūrė su paradoksalia situacija: turėjo daryti nuolaidas konstituciniam formalizmui. Tokia konstitucinių normų dinamika vertė plėsti konstitucijos aiškinimo ribas tekstą aiškinant eksplicitiškai. Tokiu atveju, jei tokios konstitucijos išplėstai interpretuotos normos neturėtų „paprotinės konstitucijos“ reikšmės, tokios normos apskritai prarastų normatyvinį pobūdį[13]. Tokių konstitucinių paprotinių normų doktrininis pripažinimo pagrindas – visuomeninė sutartis, kuri suteikia galios nerašytines normas pripažinti privalomos konstitucinės tvarkos dalimi. Visuomeninė sutartis yra leidimas politinėmis sankcijomis numatyti pasekmes už tokių nerašytų taisyklių – konstitucinių papročių pažeidimus, jų nesilaikymą. Konstitucinės teisės sociologija, remdamasi konstitucijos geneze, atramą randa visuomenėje. Pati konstitucija suvokiama kaip visuomeninė sutartis, tautos kaip valstybinės bendruomenės bendro gyvenimo teisinis pamatas. Tokia prasme konstitucija nustato svarbiausių visuomenės ir valstybės gyvenimo santykių pagrindus, yra pilietinės tautos įsipareigojimas gyventi pagal konstitucijoje įtvirtintas pamatines vertybes ir joms paklusti, taip pat yra ilgalaikis įsipareigojimas, saistantis dabarties ir ateities kartas. Visuomeninė sutartis kaip sociologinės teisės sampratos turiningasis pamatas yra konstitucijos eksplicitinio aiškinimo ir apskritai platesnės konstitucijos sampratos, apimančios ne tik formalųjį rašytinį tekstą, bet ir nerašytą – konstitucinį paprotį, legitimumo pagrindas.

2. Konstitucinių subjektų sociologija

Jei sociologinis žvilgsnis į konstitucinę teisę verčia pagalvoti apie konstitucijos genezę ir vystymosi dinamiką kaip socialinių ir politinių procesų išdavą, tai teisės profesionalų – konstitucinių dalyvių – vaidmuo šiuo požiūriu yra ne menkesnis. Kaip ir teisės šakose, kuriose svarbus ne tik teisės taikymas, bet ir jos aiškinimas,

13 Chevallier, *supra note*, 2: 289.

konstitucinėje teisėje žvilgsnis ypač krypsta į du vienas kitą veikiančius polius: jurisprudenciją ir doktriną. Ši bipolinė konstrukcija viena kitą papildo: esant konstitucinės kontrolės trūkumui, teisininkų pasvarstymai persikelia į doktriną, kuri „maitina“ konstitucinio, politinio balanso ir pokyčių dinamiką. Konstitucinės kontrolės plėtra šį balansą pakeitė: konstitucinė jurisprudencija išstūmė teisės normų politinės genezės peržiūrą, nes svarbiau tapo profesionalių teisininkų teisės normų vertinimas, remiantis jau ne politiniais argumentais, bet ieškant objektyvių kriterijų ir argumentų. Konstitucinės kontrolės institucijų – konstitucinių teismų – vaidmuo ieškant tokių argumentų vis didėja. Konstitucionalizmo dinamika neišvengiamai atspirties taško verčia ieškoti politiniame ir socialiniame kontekste, kuriame konstituciniai teisėjai gyvena, o sociologija, kurią pasitelkus tiriama konstitucinės kontrolės institucija, visų pirma ir akcentuoja teisėjų praktikos sociologiją ir pabrėžia jos išskirtinį vaidmenį.

Konstitucinė kontrolė, būdama paskutinė instancija ir turėdama specifinę misiją, priima sprendimus, kurie institucine prasme yra ne individualaus, ne vienasmeniško, o kolegialaus, t. y. kolektyvinio pobūdžio. Toks kolektyvinis sprendimų priėmimas leidžia kaupti institucinę atmintį, formuluoti bendras vertybes, tradicijų formavimąsi, metodų taikymą ir argumentavimo gerąją praktiką, procedūrines ir technines taisykles, kurios leidžia naujiems konstitucinės kontrolės institucijos nariams greičiau integruotis ir užtikrinti institucijos darbo tęstinumą ir nepertraukiamumą. Iš vienos pusės, naujas konstitucinis teisėjas, patekęs į konstitucinį teismą ar kitaip vadinamą konstitucinės kontrolės instituciją, atranda jau susiformavusią praktiką. Iš kitos pusės, naujas profesionalas institucijai yra ir susiformavusios praktikos naujumo, jos tobulinimo šaltinis. Čia itin svarbus sociologijos vaidmuo gebėti vertinti konstitucinių teisėjų paskyrimo procedūras – tai, kiek jos gali garantuoti naujų teisėjų nepriklausomumą, vertybinę orientaciją ir pan. Reglamentuoti visus tokių sudėtingų procesų poreikius būtų sunku, o gal ir neįmanoma, jei į pagalbą nebūtų pasitelkiama institucinė sociologija. Institucinė sociologija leidžia į tokį procesą žiūrėti kompleksiškai: profesinė kompetencija papildoma būtinomis savybėmis ir kompetencija, kurią apibendrina, formuluoja institucija, kurioje naujas teisėjas dirbs.

Konstitucinės teisės sociologija taip pat pastebi labai svarbų konstitucinio teisėjo vaidmenį apskritai teisės sistemai: dažnai teisėjais paskiriami ne tik konstitucionalistai, bet ir kitų teisės šakų profesionalai, kurie remiasi savo darbo patirtyje sukauptais argumentais ir juos „ištransliuoja“ savo, ne tik konstitucinės teisės, bet ir kitų teisės sričių, kolegoms. Be indėlio teisės aiškinimui ir jos sisteminimui,

institucinės, subjektų sociologijos požiūriu dar galima būtų išskirti ir ypatingą reprezentacinį konstitucinio teisėjo vaidmenį: konstitucinės doktrinos plėtojimas susijęs ir su tam tikra ideologine teisėjo vaidmens funkcija, kuri veikia politinę, mokslo ir apskritai konstitucinę raidą.

Lietuvoje naujausią postūmį žmogaus teisių apsaugai Konstituciniame Teisme neabejotinai suteikė 2019 m. įsigaliojusi Konstitucijos pataisa dėl individualaus konstitucinio skundo įtvirtinimo. Visų konstitucinių teismų įgaliojimų kontekste individualaus konstitucinio skundo procedūra turi didžiausią tiesioginį poveikį konkretaus žmogaus teisių pažeidimo kontekste, nes yra inicijuojama fizinio ar juridinio asmens, kurio teisės galimai buvo pažeistos, išnaudojus visas teisinės gynybos (ir teismines) priemones. Iki tol, kol nebuvo atitinkamai pakeista Konstitucija, asmenys, manydami, kad jų konstitucinės teisės ar laisvės yra pažeistos, į Konstitucinį teismą galėjo kreiptis tik netiesiogiai – per jų bylą sprendžiantį bendrosios kompetencijos ar specializuotą teismą[14].

Taigi šis institutas gali būti drąsiai įvardytas žmogaus teisių gynimo mechanizmu. Vis dėlto ši procedūra turi ir platesnį poveikį. Ji apima padarinius, kurie išeina už konkrečios bylos ribų, nes sprendimai individualaus konstitucinio skundo bylose turi *erga omnes* poveikį. Konstitucijai prieštaraujantys teisės aktai gali būti pašalinami iš teisės sistemos. Sprendžiant šios rūšies bylas formuojama oficialioji konstitucinė doktrina žmogaus teisių srityje. Kaip ir kitos konstitucinės kontrolės procedūros, įgaliojimai nagrinėti individualius konstitucinius skundus turi ir objektyvųjį žmogaus teisių apsaugos elementą, kurio pirminis tikslas – ne „ištaisyti" žmogaus teisių pažeidimą, bet prisidėti prie žmogaus teisių apsaugos stiprinimo. Individualaus konstitucinio skundo atsiradimas subjektų sociologijos požiūriu itin priartina konstitucinę teisę jau ne tiek prie politinių, kiek prie socialinių procesų ir toks artimesnis socialinis ryšys konstitucingumui suteikia daugiau socialumo bruožų, konstituciją daro artimesnę, dar savesnę visuomenei.

3. Konstitucinės praktikos sociologija

Be jokios abejonės politinis ir socialinis gyvenimas yra visada įvairesnis nei jo juridinės formos objektyvizavimas. Teisinis veikimas apskritai prasideda tik tada, kai pradedami taikyti konkretūs atvejai ir kai jie pradedami vertinti

14 Jolita Miliuvienė ir Juozas Žilys, „Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas", iš *Lietuvos konstitucinė teisė* (Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2022), 608.

ir interpretuojami. Nors tokio vertinimo ir interpretavimo monopolį turi teisės profesionalai, tačiau ir jie negali atsiriboti nuo politinių procesų, kadangi tenka iš naujo apsvarstyti politinę praktiką ir rasti argumentų, ar tokia praktika gali būti legalizuota, t. y. atitikti Konstituciją ar ne. Tik įvertinus konkrečius atvejus konstitucinė norma pradeda realiai veikti. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2006 m. kovo 28 d. nutarime nurodoma, „kad tada, kai nėra padaryta Konstitucijos pataisų, dėl kurių tam tikras oficialias konstitucines doktrinines nuostatas yra būtina reinterpretuoti taip, kad oficiali konstitucinė doktrina būtų pakoreguota, tai daryti galima tik jeigu iš Konstitucijos kyla būtinumas nukrypti nuo esamo precedento ir sukurti naują. Konstitucinis Teismas šioje srityje nėra visiškai laisvas, jį saisto jo paties sukurti precedentai ir jo paties suformuota tuos precedentus pagrindžianti oficiali konstitucinė doktrina. Konstitucijoje įtvirtintas teisinės valstybės principas suponuoja jurisprudencijos tęstinumą, naujų teismo precedentų kūrimas bei teismo precedentų argumentavimas (pagrindimas) negali būti racionaliai teisiškai nemotyvuoti valiniai aktai“. Lygiai taip pat ir Konstitucinio Teismo precedentus pagrindžiančios oficialios konstitucinės doktrininės nuostatos negali būti reinterpretuojamos taip, kad oficiali konstitucinė doktrina būtų pakoreguota, jeigu tai nėra neišvengiamai, objektyviai būtina, konstituciškai pagrindžiama ir pateisinama. Oficialios konstitucinės doktrinos koregavimo negali lemti vien Konstitucinio Teismo sudėties pasikeitimas. Būtinumą tam tikras oficialias konstitucines doktrinines nuostatas reinterpretuoti taip, kad oficiali konstitucinė doktrina būtų pakoreguota, gali lemti tik tokios aplinkybės kaip būtinumas didinti galimybes įgyvendinti asmenų prigimtines bei įgytąsias teises ir teisėtus interesus, būtinumas labiau apginti, apsaugoti Konstitucijoje įtvirtintas vertybes, poreikis sudaryti palankesnes sąlygas įgyvendinti Konstitucijoje deklaruotus lietuvių tautos siekius, kuriais grindžiama pati Konstitucija, būtinumas plėsti konstitucinės kontrolės šalyje galimybes, idant būtų garantuojamas konstitucinis teisingumas, užtikrinta, kad nė vienas teisės aktas (jo dalis), prieštaraujantis aukštesnės galios teisės aktams, neturėtų imuniteto būti pašalintas iš teisės sistemos. Oficialios konstitucinės doktrinos (jos nuostatų) reinterpretuoti taip, kad oficiali konstitucinė doktrina būtų pakoreguota, negalima, konstituciškai neleistina, jeigu tada yra pakeičiama Konstitucijoje įtvirtinta vertybių sistema.

Konstitucinė jurisprudencija apskritai yra šaltinis visoms teisės šakoms aiškinti teisę, juolab kad konstitucinė jurisprudencija pasižymi nuoseklumu, vienodumu ir sistema, kurią galima prognozuoti remiantis jau priimta konstitucine jurisprudencija. Todėl galima teigti, kad konstitucinė kontrolės institucija yra pakankamai

suvaržyta laisvam naujo reguliavimo interpretavimui, nes naujo akto nuostatų atitikties konstitucijai vertinimas yra saistomas ankstesnės konstitucinės praktikos. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 2006 m. kovo 28 d. nutarime nurodė: „[...] tirdamas įstatymų ir kitų teisės aktų atitiktį Konstitucijai, Konstitucinis Teismas plėtoja savo ankstesniuose nutarimuose, kituose aktuose pateiktą Konstitucijos nuostatų sampratą, atskleidžia naujus, atitinkamos konstitucinės justicijos bylos tyrimui būtinus Konstitucijoje nustatyto teisinio reguliavimo aspektus.“ Konstitucinės jurisprudencijos ir joje formuojamos oficialios konstitucinės doktrinos raidai (ypač Konstitucinio Teismo veiklos pradžioje, kai dėl daugelio Konstitucijos nuostatų jokia oficiali konstitucinė doktrina apskritai dar nėra suformuota) būdinga tai, kad oficiali konstitucinė doktrina bet kuriuo konstitucinio teisinio reguliavimo (atitinkamų Konstitucijos nuostatų aiškinimo) klausimu yra formuojama ne „visa iškart“, bet „byla po bylos“, vienus tos doktrinos elementus (fragmentus), atskleistus ankstesnėse konstitucinės justicijos bylose priimtuose Konstitucinio Teismo aktuose, papildant kitais, atskleidžiamais Konstitucinio Teismo aktuose, priimamuose naujose konstitucinės justicijos bylose. Tad pabrėžtina, kad oficialios konstitucinės doktrinos, ir kaip visumos, ir kiekvienu atskiru konstitucinio teisinio reguliavimo klausimu, formavimas yra ne vienkartinis aktas, bet laipsniškas ir nuoseklus procesas. Šis procesas yra nenutraukiamas ir niekada nebūna visiškai baigtas, kadangi pati Konstitucijos, kaip aukščiausios teisinės galios akto, prigimtis, konstitucingumo idėja suponuoja tai, kad Konstitucijoje negali būti ir nėra spragų.

Nors konstitucinės teisės jurisprudencija yra stipriausias argumentas teisininkų praktikoje, kai iškyla sunkesni atvejai ir tenka ieškoti tikrų teisinių argumentų, bet politikoje sunku pasakyti, kiek politikai pagrindžia savo naujas legislatyvines įdėjas vadovaudamiesi konstitucine jurisprudencija kaip šaltiniu. Taigi, viena vertus, teisės taikymo praktikoje konstitucinė jurisprudencija yra svarbus taikymo ir interpretavimo šaltinis, kurio autoritetas neginčijamas, tačiau, kita vertus, politikoje toks šaltinis ne visada yra autoritetingas[15]. Galbūt, kad politikai ne visi yra teisininkai ir jiems tikri teisiniai argumentai ne visada yra labai aiškus ir savaime suprantami, galbūt politiniai interesai lemia pasirinkti kitus argumentus ir kitus sprendimų variantus. Tol, kol dėl tokių sprendimų nebus kreiptasi į konstitucinės kontrolės instituciją, tol politinių sprendimų šaltinis yra platesnis savo apimtimi nei konstitucinė jurisprudencija.

15 Chevallier, *supra note*, 2: 296.

Konstitucinės teisės sociologijos požiūriu labai įdomus yra Prancūzijos konstitucingumo kontrolės institucijos pavyzdys, kai šios institucijos nariais skiriami ir teisininkai, ir asmenys, neturintys teisinio išsilavinimo, tuo lyg ir parodant, kad konstitucija yra traktuojama ne tik teisiniame, bet ir plačiame politiniame ir socialiniame kontekste. Prancūzijoje konstitucinės kontrolės institucija Konstitucinė Taryba formuojama taip, kad ir dabar jos dauguma narių yra buvę labai ryškūs politiniai veikėjai, turintys labai aiškias politines preferencijas ir nebūtinai yra teisininkai. Prancūziškoji mokslinė doktrina teigia, kad diskursas dėl konstitucijos turinio negali būti tik teisinis[16]. Šiuo atveju konstitucinių institucijų konfliktas traktuojamas kaip politinis konfliktas, kai konstitucija yra tik įrankis, kurį taikant bus sprendimas, bet nebus panaikintas pats politinis kontekstas. Šalia nuolatinių devynių narių Konstitucinės Tarybos nariais yra visi buvę Prancūzijos prezidentai ir jie ne visi turėjo teisinį išsilavinimą. Prancūzija yra šalis, kuri nenustatė jokių amžiaus, teisinio išsilavinimo ar teisėjo patirties sąlygų tapti Konstitucinės Tarybos nariu. Politinis pasirinkimas reiškia, kad renkantis kandidatą pripažįstamas jo pasaulėžiūroje glūdinčio „vidinio įsitikinimo" tinkamumas vykdyti šias funkcijas. Prancūzija jokia išimtis, kitose šalyse atranka ir paskyrimai taip pat yra daugiau ar mažiau politiniai. Visi pasirinkimai, nors jie grindžiami kandidatų kvalifikacijų skirtumais, iš esmės yra politiniai. Kuriant konstitucinius precedentus, vadovaujamasi patirtimi (kuri dažnai yra politinė) ir vidiniu įsitikinimu. Tokia precedentų kūryba yra Konstitucinės Tarybos valstybinės galios įrankis ir tie sprendimai, kurie atspindi Konstitucinės Tarybos narių vidinių įsitikinimų kolektyvinę išraišką, tampa autoritetinga ir visiems privaloma jurisprudencija, kuri saistys ir kitos kartos Konstitucinės Tarybos narius. Konstitucijos aiškinimas visada nuveda į asmeninių politinių teorijų preferencijų laukus, t. y. individualų suvokimą ir net individualią išraiškos formą[17].

Nepaisant to, konstitucinės teisės sociologija demaskuoja tokius atvejus, kai politiniai procesai ignoruoja konstitucinės jurisprudencijos patirtį ir remiasi išskirtinai pragmatiniais bei instrumentiniais argumentais. Politikoje dažnai vadovaujamasi ne konstitucinės praktikos argumentais, bet tais argumentais, kurie yra palankūs ar naudingi politinėms jėgoms. Tačiau tokią savotišką teisės uzurpaciją įveikia vis dažnesni politinių jėgų kreipimaisi į konstitucinės kontrolės instituciją, todėl tokia dažnėjanti praktika konstitucijos tekstą ir taikymą

16 Mesonis, *supra note*, 9: 45.

17 *Ibid*., 46.

politikoje verčia ne tik simboliniu, bet ir vis realiau veikiančiu. Vis stipriau „įsitvirtina ne tik teisės politikos ir konstitucionalizmo ryšys, bet ir intensyviai reiškiasi teisinio mąstymo ir teisės politikos konstitucionalizacija“[18]. Laipsniškai politikos ir konstitucionalizmo ryšys stiprėja.

Konstitucija kaip aukščiausios galios teisės aktas turi ir simbolinę reikšmę, nes ji yra pristatoma kaip visos tautos pasiekimas ir pasididžiavimas[19]. Toks simbolizmas sociologiniu vertinimu yra ypač svarbus konstitucijos taikymo praktikoje tiek jos populiarinimui, tiek plėtojimui. Konstitucija skirta visiems: ne tik teisininkams ar politikams, ji yra „kolektyvinė“ nuosavybė. Konstitucinės sociologijos praktikos požiūriu daug labiau nei bet kurio kito teisės akto konstitucijos interpretavimas taip pat labiausiai pasiekia visuomenę, daro įtaką jos pilietiškumui, žmonių elgesiui. Konstitucijos taikymas ir aiškinimas dėl konstitucinės jurisprudencijos „neuždaro“ konstitucijos tik politiniame lauke, bet atveria duris plačiajai visuomenei.

Konstitucinės teisės sociologija trimis svarbiausiais pjūviais – konstitucinių normų sociologija, konstitucinių subjektų sociologija ir konstitucinės praktikos sociologija – leidžia praplėsti ir praturtinti klasikines konstitucinės teisės mokslo perspektyvas. Nepretenduojant į išskirtinį vaidmenį, konstitucinės teisės sociologija yra būtina ir labai reikalinga savitam konstitucinės teisės mokslui.

Išvados

Plėtojamas konstitucinės kontrolės mechanizmas Konstituciją kaip politinio režimo idėją pavertė privaloma sankcionuota taisyklių sistema. Toks Konstitucijos „juridizavimas“, daugiausia padedant konstitucinei jurisprudencijai, konstitucinei teisei apibrėždamas tik konstitucinių normų analizę, atriboja ją nuo politinės dimensijos, atitolina nuo konstitucinės teisės sociologijos, nors atrodė, kad šių disciplinų ryšys buvo labai artimas. Jei konstitucinė jurisprudencija atribojo sociologiją nuo konstitucinės teisės normų, tai konstitucinės teisės mokslas susigrąžino sociologiją, skirtą konstitucinei tikrovei analizuoti.

Skirtingose šalyse susiformuoja saviti konstitucinės kontrolės modeliai, kurie po

18 Vytautas Šlapkauskas, „Moderniųjų laikų teisės politikos ir konstitucionalizmo ryšio inversija XXI amžiuje“, iš *Konstitucionalizmas ir teisės politika Europos Sąjungoje* (Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013), 51.

19 Bernard Lacroix, „Les fonctions symboliques des Constitutions“, in *Le Constitutionnalisme aujourd'hui*, (Paris: Économica, 1984), 122.

truputį ima panašėti, nes galima pastebėti konstitucinės teisės „internalizavimo“ apraiškas, kurios stiprėja, kai dalijamasi gerąja patirtimi. Tačiau tokios „dalybos“ perduoda ir tam tikrą vertybių sistemą, kuri vyravo lokaliame sociume, todėl perduota vertybių sistema sunkiai adaptuojasi naujoje, jau kitoje socialinėje tikrovėje.

Jei nebūtų sociologinio požiūrio, konstitucija tiesiog ir liktų valstybės valdžios įtvirtintų taisyklių kaip politinių sprendimų visuma. Tačiau sociologinis konstitucijos „matymas“ kelia klausimų apie tautos suvereniteto vaidmenį ir demokratines procedūras, kurios būtent suteikia galių ne tik valdžiai, bet ir sociumui kurti konstituciją, akcentuojant, kad konstitucinė raidė, tekstas negali būti atsietas nuo to konteksto, kuriame jis atsirado. Esant tokiai paradigmai, konstitucija yra politikos ir sociumo kompromiso derybos.

Konstitucinės teisės sociologija, remdamasi konstitucijos geneze, atramą randa visuomenėje, todėl visuomeninė sutartis kaip sociologinės teisės sampratos pamatas yra konstitucijos eksplicitinio aiškinimo ir apskritai platesnės konstitucijos sampratos, apimančios ne tik formalųjį rašytinį tekstą, bet ir nerašytą – konstitucinį paprotį, legitimumo pagrindas.

Institucinės sociologijos padeda lengviau vertinti konstitucinių teisėjų paskyrimo procedūras: kiek jos gali garantuoti naujų teisėjų nepriklausomumą, vertybinę orientaciją ir pan. Reglamentuoti visus tokių sudėtingų procesų poreikius būtų sunku, gal net neįmanoma, jei nebūtų pasitelkta institucinė sociologija. Ji leidžia į tokį procesą žiūrėti kompleksiškai: profesinė kompetencija papildoma būtinomis savybėmis ir kompetencija, kurią apibendrina, formuluoja institucija, kurioje naujas teisėjas dirbs.

Konstitucinės teisės sociologija taip pat pastebi labai svarbų konstitucinio teisėjo vaidmenį apskritai teisės sistemai: dažnai teisėjais paskiriami ne tik konstitucionalistai, bet ir kitų teisės šakų profesionalai, kurie remiasi savo darbo patirtimi, sukauptais argumentais ir juos „ištransliuoja“ savo, ne tik konstitucinės teisės, bet ir kitų teisės sričių kolegoms. Be indėlio teisės aiškinimui ir jos sisteminimui, dar galima būtų išskirti ir ypatingą konstitucinių teisėjų reprezentacinį vaidmenį: konstitucinės doktrinos plėtojimas susijęs ir su tam tikra ideologine teisėjo vaidmens funkcija, kuri veikia politinę, mokslo ir apskritai konstitucinę raidą.

Konstitucinės teisės sociologija demaskuoja tokius atvejus, kai politiniai procesai ignoruoja konstitucinės jurisprudencijos patirtį ir remiasi išskirtinai pragmatiniais ir instrumentiniais argumentais. Politikoje dažnai vadovaujamasi ne konstitucinės praktikos argumentais, bet tais argumentais, kurie yra palankūs ar naudingi politinėms jėgoms. Tačiau tokią savotišką teisės uzurpaciją įveikia

vis dažnesni politinių jėgų kreipimaisi į konstitucinės kontrolės instituciją, todėl tokia dažnėjanti praktika konstitucijos tekstą ir taikymą politikoje verčia ne tik simboliniu, bet ir vis realiau veikiančiu.

Konstitucinės sociologijos praktikos požiūriu, konstitucijos interpretavimas daug labiau nei bet kurio kito teisės akto taip pat labiausiai pasiekia visuomenę, daro įtaką jos pilietiškumai, žmonių elgesiui. Konstitucijos taikymas ir aiškinimas dėl konstitucinės jurisprudencijos „neuždaro" konstitucijos tik politiniame lauke, bet atveria duris plačiajai visuomenei.

THE ROLE OF SOCIOLOGY IN CONSTITUTIONAL LAW

Darijus Beinoravičius
Mykolas Romeris University Law School
E-mail: dabein@mruni.eu

Summary. When trying to construct a sociology of constitutional law, we often encounter doubts and difficulties. At first glance, it seems that such an issue is obvious and is dictated by society itself. Legal sociology analyzes law from the standpoint of social sciences. Whichever broad or narrow concept of legal phenomena we use, we are ultimately faced with a dilemma: do we choose to develop the instrumental role of sociology of law in law, where, thanks to the sociology of law, we improve law and help with legal regulation; or do we entrust law to the sociology of law as an object of legal scientific research. To answer this question, two scientific disciplines – general sociology and legal theory – inevitably collide. In this disciplinary discourse, there is the inevitable recognition of the paradigm that the legal phenomenon cannot be separated from the social and political dimension in general, the genesis and social impact of which show a flexible interaction between the researchers and the researched, in which finding a common denominator between individuals, their groups and institutions is the goal of this interdisciplinary research. On the other hand, such a task becomes a challenge when it is transferred to branches of law, which are partially autonomous in the legal system. Therefore, constitutional law has a special role as a unifying factor between legal branches in the legal system. This article analyzes and justifies the theoretical and practical relationship between sociology and constitutional law and its obstacles.

Keywords: law, sociology, sociology of law, constitutional law, sociology of constitutional law.

Darijus Beinoravičius, socialinių mokslų teisės krypties daktaras, Mykolo Romerio universiteto Teisės mokyklos Viešosios teisės instituto profesorius. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: teisėkūra, teisės teorija, konstitucionalizmas.

Darijus Beinoravičius, doctor of social sciences (Law), professor at the Public Law Institute at the Law School at Mykolas Romeris University. Main directions of scientific research: legislation, legal theory, constitutionalism.

VISUOMENĖS POKYČIAI IR TEISĖ

Liber Amicorum
Vytautui Šlapkauskui

Mykolo Romerio
universitetas

VISUOMENĖS POKYČIAI IR TEISĖ

Liber Amicorum
Vytautui Šlapkauskui

Straipsnių rinkinys

2023

Mykolo Romerio universiteto profesorius
dr. Vytautas Šlapkauskas

Mykolo Romerio universitetas

REDAKTORIŲ KOLEGIJA

Redaktorių kolegijos pirmininkės: prof. dr. Eglė Bilevičiūtė, dr. Rūta Petkuvienė
Vykdančioji redaktorė: dr. Kristina Kenstavičienė

Redaktorių kolegijos nariai:
Prof. dr. Toma Birmontienė
Prof. dr. Lyra Jakulevičienė
Prof. dr. Snieguolė Matulienė
Prof. dr. Odeta Merfeldaitė
Prof. dr. Romas Prakapas
Prof. dr. Birutė Pranevičienė
Prof. dr. Aurelija Puraitė
Doc. dr. Dovilė Sagatienė
Prof. dr. Agnė Tvaronavičienė
Prof. dr. Milda Vainiute
Doc. dr. Juozas Valčiukas
Prof. dr. Algimantas Urmonas

Straipsnių recenzentai:
Dr. Anzelika Banevičienė, prof. dr. Jolanta Bieliauskaitė, prof. dr. Eglė Bilevičiūtė, prof. dr. Toma Birmontienė, dr. Ramunė Jakštienė, doc. dr. Giedrė Lastauskienė, dr. Gintarė Makauskaitė-Samuolė, Inga Motuzienė, dr. Artūras Petkus, dr. Rūta Petkuvienė, prof. dr. Birutė Pranevičienė, Ieva Saudargaitė, doc. dr. Ernestas Spruogis, doc. dr. Gintaras Šapoka, dr. Tadas Valančius, doc. dr. Juozas Valčiukas, prof. dr. Vaiva Zuzevičiūtė, dr. Audronė Žemeckė.

Aprobuota:
Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo akademijos tarybos 2023 m. balandžio 17 d. nutarimu Nr. 1VS-4 (1.13 E-20601)

Aprobuota spaudai Mykolo Romerio universiteto leidybos komisijos 2023 m. birželio 12 d. nutarimu Nr. 10-239.

Visos leidinio ir leidybos teisės saugomos. Šio leidinio arba kurios nors jo dalies negalima taisyti, dauginti ar kitaip platinti autoriui ir leidėjui nesutikus.

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale „ibiblioteka.lt“.

ISBN 978-609-488-062-9 (Elektroninis - PDF)
ISBN 978-609-488-063-6 (Spausdintinis)

© Autorių kolektyvas, 2023
© Mykolo Romerio universitetas, 2023